

Tri teze o posthladnoratovskoj kulturi sećanja

1. Javni prostor posthladnoratovske Evrope obeležilo je postojanje različitih uglova posmatranja, tumačenja i prezentovanja Drugog svetskog rata. Kroz čitav niz inicijativa koje su pokretali pojedinci, lokalne i društvene zajednice, razvijali su se složeni procesi suočavanja sa prošlošću i prevladavanja traumatičnog istorijskog iskustva. Iako su od Nirmberških suđenja fašizam i nacizam izdvojeni kao zločinačke ideologije i prakse, brojne istorijske interpretacije su na prelazu dva veka pokušavale da grade novu političku etiku na teorijama totalitarizama i da snaže narative koji su počivali na političkoj i moralnoj osudi socijalizma. Upravo stoga je traganje za korenima istorijskih kontroverzi postalo tako važan, gotovo konstitutivni element evropskih društava u vremenu posle pada Berlinskog zida 1989. godine.

Nemačka je u tom smislu, postala verovatno najveći debatni forum, ali i „arheološko nalazište“. Čekići i pijuci kojima je srušen Berlinski zid i izmeštani spomenici socijalizma, upotrebljeni su u traganju za materijalnim ostacima vremena nacizma. Na iskopanim ruševinama nekadašnjeg sedišta Gestapoa i Hitlerovog bunkera, diskutovano je nasleđe prošlosti. Preispitivana su lična i porodična sećanja u vremenu izmenjenih političkih realnosti i prepoznavane su montirane i retuširane istorijske predstave.¹ Problematizovane su prikrivene ili nasilno zaboravljene epizode i otvarana neprijatna i prećutana pitanja.² Organizovanje fondacije *Topografija terora*, udruženja građana *Perspektive Berlin*, nastanak brojnih umetničkih projekata, instalacija i spomenika, pokrenulo je debate, od kojih je svakako najžučnija vođena oko *Spomenika ubijenim Jevrejima Evrope*. Od 1987, kada je pokrenuta inicijativa za podizanje tog spomenika prošlo je čitavih 17 godina duge političke borbe do svečanog otkrivanja spomenika. Inicijativa građana Zapadnog Berlina koja u početku nije imala stvarnu podršku države je artikulisala potrebu da se u javnom prostoru obeleži zločin i vrati sećanje na milione ubijenih Jevreja tokom Drugog svetskog rata. Sprovedena je u najdelikatnijem trenutku, u vremenu reunifikacije Nemačke i pokušaja lamenta nad prošlošću i glorifikovanja imperijalnih tradicija Drugog Rajha. Realizacija ideje podizanja spomenika ubijenim Jevrejima Evrope je označila intenciju države u tom trenutku da jasno definiše i „materijalizuje“ svest o zločinu koji je učinjen u ime nacije koja je podigla spomenik.

Preispitivanje i suočavanje sa prošlošću, kojoj su u izmenjenim političkim okolnostima postavljena drugačija pitanja, je istovremeno započelo u čitavom nizu evropskih društava koja su kao centralno izdvojila pitanje kolektivne odgovornosti. Gotovo je nemoguće navesti sve primere ličnih inicijativa, ili akcija lokalnih zajednica koje su podsećale na užase Drugog svetskog rata i apelovale da se oni nikada ne zaborave. U Amsterdamu je 1995. godine fotograf Jeroen de Vries u saradnji sa Istorijskim muzejom Amsterdama u javnom prostoru grada priredio izložbu privatnih fotografija nastalih u vreme rata koje su sadržale stravične prizore

¹Harald Welzer, *Grandpa Wasn't a Nazi, The Holocaust in German Family Remembrance*, American Jewish Committee, New York 2005, Harald Welzer, Sabine Moller, Karoline Tshcuggnall, *Opa war kein Nazi. Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis* Fischer-Taschenbuch-Verl., Frankfurt/M. 2002.

² Videti: Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti, Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, biblioteka Ogledi, Beograd 2002.

vezane za vreme okupacije, deportacija, gladi i smrti u gradu tokom zime 1943/44. Na taj način, na ulicama grada je simbolično oživeo topografiju okupacije. Ubrzo je njegov projekat koji je nosio naslov „Onda, ovde“ pokrenuo brojne građane koji su svoje privatne fotografije iznosili u javni prostor, u izloge svojih prodavnica i na prozore svojih stanova, podsećajući savremene generacije na događaje koji su se upravo na tim mestima desili u strašnim danima rata.³

Interesantan primer povezivanja umetničkih intervencija i građanske inicijative je bilo i široko prihvatanje prakse postavljanja memorijalnih bakarnih pločica u trotoare evropskih gradova, tzv. „kamen spoticanja“ (Stolperstein) koji sadrže kratku informaciju „Ovde je živeo“, „Ovde su živeli“ i imena onih građana koji su živeli na tim adresama, sa njih deportovani u logore i ubijeni u toku rata. Ideja umetnika Guntera Demniga je realizovana u brojnim evropskim gradovima i prolaznike je upoznavala sa tragičnim delovima istorije grada koji su njegov integralni deo.

Pokrenut je i čitav niz projekata koji su iza naziva „moja privatna istorija“ zapravo nosili poruku o važnosti angažmana svakog pojedinca u istorijskim diskusijama. Tragajući za porodičnim korenima pojedinci su se susretali sa primerima brojnih građana Evrope koji su na spomen pločama samoinicijativno ispisivali imena ukućana koji su u njihovim stanovima živeli pre izbijanja rata. Rastao je broj lokalnih zajednica koje su se angažovale da pronađu svoje pretke i da istinu o njihovoj tragičnoj smrti prenesu mladim generacijama. U Budimpešti su stanari zgrada koje su „napunile“ vek postojanja angažovani kroz projekat „Budapest 100“ da na drugačiji način posmatraju prošlost. Profesor Istvan Rev istoričar i direktor Open Society Archiv-a je bio jedan od inicijatora ovog projekta čiji je cilj bio da okupi potomke ljudi koji su tokom proteklog veka iz zgrada preseljavani (mnogi od njih u budimpeštanski geto tokom rata), onih koji su nasilno useljavani, kao i današnje generacije koje u njima žive. U razmeni fotografija, predmeta i sećanja, oni su povezali različite istorijske epizode i sećanja na njih.⁴

Međutim, vremenom je artikulisana sumnja koja je proizvela kritiku sve snažnije političke zloupotrebe narativa žrtve i ukazano je na opasnost da hiperprodukcija komemorativnih praksi zapravo stavlja tačku na proces preispitivanja prošlosti i konsekvantno zaustavlja diskusije o društvenoj odgovornosti za zločine nacizma. Uočavano je da su nove interpretacije Drugog svetskog rata neretko postajale okvir za normalizaciju postsocijalističke stvarnosti u kojoj je bilo ključno definisati poziciju poražene strane u Hladnom ratu, a ne govoriti o Holokaustu i zločinima nacizma.⁵

2. Tokom druge polovine 20. veka, početak novembra je svake godine bio posvećen obeležavanju Oktobarske revolucije u istočnoj Evropi. Centralni datum bio je 7. novembar, dan koji je izabran kao simbolični početak prve socijalističke države u svetu. U zemljama socijalizma je kroz čitav niz manifestacija i prigodnih publikacija diskutovano nasleđe prve socijalističke revolucije u istoriji. Analizirani su uzroci izbijanja i razmatran je uticaj i kasnije posledice revolucije. U 21. veku početak

³ Videti: <http://www.photographyworks.nl/archief/thenhere/exhibition.htm>

⁴ Videti: http://w3.osaarchivum.org/index.php?option=com_content&view=article&id=79&Itemid=180&lang=en; Videti takođe: <http://www.budapest100.hu/>

⁵ Videti: Adi Gordon and Amos Goldberg, Delovi intervjua sa profesorom James E. Young sa University of Massachusetts u Amherst 24 maja 1998, Yad Vashem, Jerusalem, dostupno na web adresi: http://www1.yadvashem.org.il/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203659.pdf.

novembra je postao vreme kada se takođe govori o socijalizmu, ali umesto o počecima, u fokusu su poslednji dani njegovog postojanja u Evropi. Centralni datum obeležavanja je 9. novembar, dan kada je 1989. godine započeto rušenje Berlinskog zida. Kao simbol podeljene Nemačke i podeljene Evrope u periodu Hladnog rata, upravo je zid koji je Berlin delio na Istočni i Zapadni postao paradigma vremena u kome su saveznici u borbi protiv fašizma tokom Drugog svetskog rata, postali neprijatelji. Rušenje zida je postalo simbol takozvane propasti socijalizma i snažna promocija njegovog definisanja kao utopijskog projekta i totalitarnog režima.

Pad Berlinskog zida i pobedničko slavlje zbog pobede koncepta ljudskih prava prerasli su u trijumf liberalne demokratije i kapitalizma nad idejama klasne jednakosti i socijalne pravde i na taj način je posredno otvoren prostor za prevrednovanje uloge nekadašnjih saveznika u Drugom svetskom ratu. Gotovo paradoksalno, zamenjene su pozicije pobjednika i poraženih istorijskih ideja i konceptata. Od tada (dakle već više od dve decenije) traju pokušaji dekonstrukcije ključnih ideoloških pojmova 20. veka. Vizuelizaciju tog procesa najbolje predstavlja sudbina Berlinskog zida od koga danas nije ostalo gotovo ništa. Njegovo uništavanje i rasprodaja bilo je tako brzo i temeljno, da je (kako je lucidno primetio Rudy Koshar), za samo četiri godine od njega ostalo manje, nego od osamnaest vekova ranije sagrađenog Hadrijanovog zida na severu Britanije.⁶ Građani su uništili simbol podele Nemačke i Evrope u 20 veku i već godinama gotovo da nema turista koji odlazeći iz Berlina sa sobom ne nosi i delić zida kao jedan od suvenira. Upravo na taj način je u polju simbola gotovo u potpunosti „povijesni projekt univerzalne emancipacije – što je komunizam svojedobno bez sumnje bio (...) preveden u partikularni kulturni identitet i predstavljen kao traumatsko iskustvo kulturne razlike.“⁷ U javnom prostoru je došlo do „simplifikovanja komunističke prošlosti“, a potpuno uništenje i banalizacija vremena socijalizma je svedočilo o „našoj nemogućnosti da izađemo na kraj sa tom prošlošću“.⁸

3. Na prostorima bivše Jugoslavije vreme uspostavljanja post-komunističkog diskursa bilo je vreme ratova i sukoba u kome su ljudi ubijani, raseljavani i iseljavani. Preispitivanje „istine“ o Drugom svetskom ratu je izazivalo nove sukobe, umesto da je neke konačno zatvorilo. Istorija je menjana kako bi dala legitimitet političkim projektima u sadašnjosti.

Stoga je i nastanak publikacije „Priručnik za čitanje grada, Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941 – 1944“ pre svega bio motivisan potrebom jasnog društvenog angažmana. Cilj je bio pokrenuti pojedince i društvene grupe da na prošlost pogledaju iz već predugo zaboravljenog ugla i da na taj način reafirmišu antifašizam kao vrednosni sistem koji je u našoj sredini potiskivan decenijama. Danas su već punoletni ljudi koji nikada nisu živeli u društvu jasne promocije antifašizma. Odrasle su generacije u političkoj i istorijskoj konfuziji, nesposobne da prepoznaju fašizam kada im je on pred očima, ili u njima samima. Stoga je i pretnje savremenog fašizma i svaku pojavu Ekoovog *ur fašizma* teško moguće prepoznati bez stalnog podsećanja na široku podršku nacizmu i na pogubni značaj prećutnog odbijanja da se aktivno suprotstavi njegovom jačanju u Evropi tokom 1930ih. „Priručnik za čitanje grada“ jedan je od pokušaja da se u našoj sredini opterećenoj

⁶ Rudy Koshar, *From Monuments to Traces, Artifacts of German Memory 1870 – 1990*, University of California Press, Berkeley, London, Los Angeles, 3.

⁷ Boris Buden, U cipelama komunizma, *Up&Underground, Art dossier, časopis za umjetnost, teoriju i aktivizam*, br. 7. – 8, 35 – 39. Internet stranica <http://www.up-underground.com/brojevi/07-08/03/>.

⁸ Ibid.

tragičnim nasleđem Drugog svetskog rata, ali i ratova devedesetih, takvi procesi jasno izdvoje i vrednuju.

Poslednjih godina bilo je previše zamena teza, brisanja sećanja na antifašiste i komuniste i njihovog prevrednovanja u zločince. Zaborav je prekrilo i civilne žrtve fašizma, žrtve Holokausta i Porajmosa. Ovaj Vodič je napisan sa ciljem obnavljanja sećanja na nedužne žrtve i hrabre borce protiv fašizma u Drugom svetskom ratu.